

Carl Petter Opsahl, Førsteamanuensis i liturgikk, MF vitenskapelig høyskole
carl.petter.opsahl@mf.no

Hartmut Rosa er for tiden blant de mest toneangivende stemmene i sosiologien. Hans tenkning om «fremmedgjøring», «aksellerasjon», «resonans» og «det ukontrollerbare» har vunnet innpass i mange fagmiljøer. Ikke minst gjelder det praktisk-teologiske fagfelt som homiletikk og sjelesorg. Denne artikkelen presenterer hovedtrekk i Rosas tenkning, og avsluttes med forslag til en resonanskritisk tilnærming til liturgi.

«Hva er et godt liv – og hvorfor har vi det ikke?»

Det er hverken en selvhjelpsguru eller livsstilscoach som spør, men Hartmut Rosa (f. 1965), en av de mest markante og innflytelsesrike stemmene i nyere sosiologi og kritisk teori (Rosa, 2014, s.11). Han er professor i sosiologi ved Friedrich Schiller Universitetet i Jena og viderefører tradisjonen etter Frankfurterskolen og tenkere som Theodor W. Adorno, Walter Benjamin, Herbert Marcuse, Jürgen Habermas og Axel Honneth. Også Karl Marx og Charles Taylor er han ofte i dialog med. Så tilbyr da Rosa heller ingen lettfordøyelig «easyfix» oppskrift på hvordan leve et godt liv. Snarere undersøker han – og det svært grundig – *vilkårene* for et godt liv og trekk ved moderne vestlige samfunn som kan være til hinder for dette. Ifølge Rosa har sosiologien gjerne vektlagt objektive studier av årsak og virkning og analyser av sosiale makrostrukturer for å avdekke mangler ved sosiale strukturer. Ideer om det sanne, om det gode og det skjønne har blitt overlatt til filosofien, mens forståelse av lykke har vært psykologiens domene. Han understreker at et godt liv er ikke det samme som et liv uten motstand eller et liv i fullstendig harmoni. «Det sentrale spørsmålet om hva som skiller et godt liv fra et mindre godt liv kan forstås som et spørsmål om hva som skiller vellykkete fra mislykkete *relasjoner til verden*» (Rosa, 2021a, s. 14).

Dette er tema i flere av hans bøker, men blir særlig grundig behandlet i *Resonans. En sosiologi om forholdet til verden* (Rosa, 2021a). Med denne boka har han fått bred nedslagsfelt også utenfor sitt eget fagmiljø, blant annet i nordeuropeisk praktisk teologi. Høsten 2018 utga tidsskriftet *Pastoraltheologie* et temanummer viet Rosas tenkning, med artikler som undersøker hans relevans blant annet for ekklesiologi,

religionspedagogikk, spiritualitet og teologi. Flere artikler anvender Rosa i forhold til sjelesorg (Kingreen, 2019; Laumer, 2021) mens Marlene Ringgaard Lorensen antyder muligheter innenfor homiletikken (Lorensen, 2020). En grunn til at han vinner gjenklang hos teologer kan være at han skriver om grunnleggende eksistensielle temaer i et faglig fundert, men likevel lettfattelig språk. I en bok som *Resonans* kan teksten være full av vitenskapelige referanser. Samtidig henter han gjerne eksempler fra hverdagen og dagligtalen. Kanskje aller viktigst er den positive rollen han vier religion og ritualer. Han er i dialog med teologer og viser stadig til kirkelige praksiser og tradisjoner.

I denne teksten vil jeg først og fremst presentere noen kjernebegreper i Rosas forfatterskap: *akselerasjon*, *fremmedgjøring*, *resonans* og det *ukontrollerbare*. Veldig forenklet kan vi si at begrepene akselerasjon og fremmedgjøring er analytiske begreper for å diagnostisere den senmoderne verden og hva som skaper mislykkete verdensrelasjoner, mens resonans tilsvarende undersøker hva som skal til for å skape vellykkete verdensrelasjoner. Det ukontrollerbare er, som vi skal se, tvetydig: skremmende, men også en betingelse for resonans. Rosa utvikler forståelsen av disse begrepene i flere bøker og artikler, men de sammenfaller også med tre sentrale bøker som alle er oversatt til dansk: *Fremmedgjørelse og acceleration* (Rosa, 2014), *Resonans. En sosiologi om forholdet til verden* (Rosa, 2021a) og *Det ukontrollerbare* (2021b). Til slutt vil peke på noen momenter i forhold til en resonanskritisk tilnærming til liturgi.

Menneskets orientering i verden

Grunnleggende i Hartmut Rosas tenkning om verdensrelasjoner er hans fenomenologiske undersøkelser av menneskets orientering i verden. Han viser ofte til Maurice Merleau-Pontys utsagn «noe er der, noe er nærværende» (2021a, 46-7, 58; 2021b, s. 11). Han søker å unngå en dualistisk forståelse av subjekt og objekt som har preget vestlig tenkning i tradisjonen etter Descartes, der subjektet er gitt og avsluttet, og verden er utenfor. Subjekter står ikke *overfor* verden, men er allerede i den, knyttet til den og vevd sammen med den i relasjoner formet av historiske og kulturelle kontekster. Men, med henvisning til Charles Taylor påpeker Rosa at mennesker i den modernistiske tidsalders dominerende naturalistisk selvforståelse holder verden på avstand. Relasjonen mellom mennesket og omverden oppfattes som kausal og instrumentell (Rosa, 2021a, s. 42-4). For å se hva som har «gått galt», undersøker Rosa grunnelementene i menneskelige verdensforhold. Han går grundig til verks og starter med kroppens relasjon til sine fysiske omgivelser: føtter, hud, pust, inntak av føde, stemme, blick, ansikt, søvn, bevegelse, latter, gråt og kjærlighet. Deretter undersøker han hvordan mennesker tilegner seg verden og verdenserfaring gjennom emosjonelle, evaluerende og kognitive verdensrelasjoner.

Føttene, skriver Rosa, gir oss den mest grunnleggende informasjon om hvordan vi er i verden. Vi bokstavelig står i den, føttene gir oss retningssans og en forståelse av opp og ned, foran og bak. Det utgjør en stor forskjell om vi erfarer verden barføtt eller har sko på. Barføtt kan vi kjenne om grunnen er myk eller hard, våt, om den virker avvisende - «fiendtlig» - eller imøtekommende. Med sko på mister vi mye informasjon om grunnen, skosålen skaper avstand mellom fot og underlag, mellom kropp og verden (ibid., s. 56-

7). Som spedbarn, før vi står på egne ben og føtter, er *huden* den viktigste grenseflate mot den kroppslige verden. Gjennom hudens berøring, ved å gripe, berøre og bli berørt kommer vi i kontakt med verden, men også med selvet. Huden kan forstås som en semipermeabel membran som «sætter verden og subjekt i forbindelse med hinanden og gjør dem gensidigt påvirkelige og gjennomtrængelige» (ibid., s. 57). Huden kan reagere umiddelbart på verden, ved for eksempel å trekke seg sammen når det er kaldt eller gi gåsehud som reaksjon på mentale hendelser. Som en grense mellom indre og ytre verden er huden en slags dobbeltsidig resonansmembran som både formidler forholdet mellom selvet og verden og mellom person og kropp (ibid., s. 61). Helt grunnleggende i menneskers utveksling med verden – uavhengig av hvor avsondret og innelukket man ellers lever – er *pusten*. Rosa viser til hvordan pusten i mange kulturer er kjennetegnet på liv og sjel, som i den jødisk kristne tradisjon. I pusten kan vi også avlese relasjonen til verden. Faresituasjoner, stress og angst har innvirkning på pusten, det samme har glede og avslapping. Om pusten er flytende og ubesværet eller tung kan også ha sammenheng med individets verdensholdning. Som eksempel viser Rosa til hvordan det moderne mennesket har lettere for å puste fritt ute i naturen enn på kontoret eller i en rettsal (ibid., s. 67).

Akselerasjon og fremmedgjøring

Det er i sin tenkning om «akselerasjon» og «fremmedgjøring» Rosa tydeligst viser seg som sosiolog med røtter i Frankfurter-skolen og tradisjonen etter Karl Marx. En grunnleggende intensjon ved denne tradisjonen er, ifølge Rosa, å identifisere sosiologiske patologier. Hovedpoenget med dette er ikke kun å forstå disse patologiene som dysfunksjonelle mekanismer som truer samfunnets produksjon, men å legge til grunn et normativt perspektiv: «virkelig menneskelig lidelse er det normative utgangspunkt for denne tradisjon av kritiske teoretikere. Dermed er det normative grunnlaget tydelig lagt inn under rammene av de sosiale aktørenes konkrete erfaringer». Som han understreker, lidelse og fremmedgjøring kan ikke «bestemmes udefra med reference til en eller annen menneskelig essens eller grundkerne: Disse konsepter kan kun fremskrives til det 21. århundrede, hvis de har rod i de sosiale aktørers egne (modstridende) følelser, overbevisninger og handlinger» (ibid., s. 60). Dette er også Rosas anliggende – enkelt sagt søker han gjennom «akselerasjon» og «fremmedgjøring» å diagnostisere trekk ved moderne vestlige samfunn som hindrer mennesker å leve gode liv. Rosa skriver om akselerasjon flere steder, kanskje grundigst i boka *Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne* (Rosa, 2005). Likevel er den langt slankere *Fremmedgjørelse og acceleration* et godt sted å begynne (Rosa, 2014). Ikke bare fordi den er oversatt til dansk (den kom først ut på engelsk), men også fordi den kan leses som en slags forstudie til Resonans-boka.

I følge Rosa er akselerasjon integrert i vestens modernitetsprosjekt. Et moderne kapitalistiske samfunn må hele tiden ekspandere, vokse og utvikle seg, øke produksjon og konsum, skriver han. Det må «accelerere og stimulere dynamikken for at reproducere sig selv kulturelt og strukturelt, for at opretholde sin formative status quo» (Rosa, 2021a, s. 10). Hva Rosa kaller sosial akselerasjon består av tre distinkte kategorier:

a) teknologisk akselerasjon, b) akselerasjon av sosial forandring og c) akselerasjon av tidstempoet.

Av disse er *teknologisk akselerasjon* den enkleste å måle. Her er det snakk om tilsiktet tempoøkning av formålsstyrte transport-, produksjons- og kommunikasjonsprosesser (ibid., s. 21). Internett med stadig større båndbredde, fly og høyhastighetstog, effektivisering av produksjon, lager og varetransport bidrar i neste rekke til en forskyvning av samfunnets «tids- og rom-regime». Tiden får rommet til å trekke seg sammen, rommet mister sin betydning som orienteringspunkt i den senmoderne verden (ibid., s. 22).

Sammentrekkingen av tidsrommet har også konsekvenser for *akselerasjon av sosial forandring* som Rosa definerer som «en stadig hurtigere afvikling av pålideligheten af erfaringer og forventninger og ved en sammentrækning af de tidsrum, der kan siges at utgøre 'nuet'» (ibid., s. 24). Sosiale strukturer, relasjoner og adferdsmønstre blir flyktigere, mer ustabile, flimrende. Til forskjell fra teknologisk akselerasjon er denne akselerasjonen vanskeligere å bekrefte empirisk. Rosa foreslår å undersøke to grunnleggende institusjoner i vestlige samfunn, *familie* og *arbeid* (ibid., s. 24-5). I et samfunn preget av landbruk holdt idealtypiske familiestrukturer seg gjerne gjennom århundrer og generasjoner. I det han kaller klassisk moderne tid (ca. 1850-1970) holdt denne strukturen seg gjeldende gjennom en generasjon og ble oppløst når begge partnerne døde. I senmoderne tid er det en tendens til at familiestrukturer varer kortere enn den enkeltes levetid, med stadig økende skilsmisser, mennesker gifter seg flere ganger og lever i skiftende parforhold. Samme tendenser kan vi se i arbeidslivet. Mens yrker kunne gå i arv fra generasjon til generasjon i før- og tidligmoderne tid, så man et skifte mellom generasjonene i klassisk moderne tid, der sønner og etter hvert døtre i større grad valgte sin profesjon uavhengig av foreldre. Samtidig hadde man gjerne samme yrke gjennom hele livet. I senmoderne tid er det langt vanligere å skifte jobb i løpet av ens arbeidsliv.

Den tredje kategorien, *akselerasjon av livstempoet*, kjennetegnes av knapphet på tid. Empiriske studier viser, ifølge Rosa, at mennesker i vesten opplever at de har stadig mindre tid, en opplevelse som synes å bli stadig mer overveldende (ibid., s. 27). Tiden fremstår som en råvare, en ressurs som det blir stadig større press på. Dette kan jo virke paradoksalt påpeker Rosa, i det den teknologiske akselerasjon burde kunne bidra til mer tid. Med mer effektive produksjons-, transport-, og kommunikasjonsmetoder skulle man jo tro at man *sparte* tid, at tid ble frigjort. Men et gjennomgående trekk ved teknologiske nyvinninger etter industrialiseringen er at vekst er større enn akselerasjon. Et eksempel er oppfinnelsen av bilen, som i seg selv gjorde reisetiden for en bestemt strekning kortere, men som samtidig førte til at man reiste mer og lenger (ibid., s. 31). Helt enkelt kan akselerasjon av livstempoet defineres som økning av antall handlinger per tidsenhet (ibid., s. 26).

Sosial akselerasjon drives frem av det Rosa kaller tre «drivhjul». Viktigst er *konkurransen*. Sosial akselerasjon, og spesielt teknologisk akselerasjon, er en «logisk konsekvens av et konkurrencebaseret, kapitalistisk markedssystem» (ibid., s. 33). Dette preger ikke bare økonomien, men også sosiale strukturer - i konkurranse om utdanning, inntekt, sosial status, «likes» på sosiale medier, og hvordan man presterer

i sosiale sammenhenger (ibid., s. 35). Dernest kommer en kulturell drivkraft, det han kaller *et løfte om evighet*. Dette løftet er en slags sekulær parallell til et religiøst løfte om evig liv, om et høyere liv som venter etter døden. Men dette løftet er sekulært og dennesidig: et løfte om et fullere liv, om et liv som leves i all sin bredde. Man skal realisere så mange som mulig av de utallige muligheter verden har å tilby: «*At smage livet i dets fulde kompleksitet fra de største opture til de største nedture* bliver en central aspirasjon for det moderne menneske» (ibid., s. 36, forfatterens utheving). Beslektet med dette er kravet om *autentisitet* og selvrealisering som Rosa beskriver et annet sted (Rosa, 2021a, s29f).

De teknikkene som skulle bidra til å spare tid, har ført til en eksplosjon av muligheter. Akselerasjonen fungerer som en strategi for å utviske verdens tid og vår egen livstid, akselerasjonen av livstempo er modernitetens «*løsning på endelighedens og dødens problem*» (Rosa 2014, s. 37). Konkurrans og løfte om evighet er to eksterne krefter som driver sosial akselerasjon. Men i senmoderniteten har sosial akselerasjon blitt et selvgående system. Det tredje drivhjulet kaller han derfor *akselerasjonskretsløpet*. Her danner teknologisk akselerasjon, akselerasjon av sosial forandring og akselerasjon av livstempo et tett sammenknyttet, «uophørligt selvforstærkende feedback-system» (ibid., s. 38). Akselerasjonsprosessene i moderne kapitalistiske samfunn har katastrofale følger. Som følge av stadig ekspansjon, økt produksjon og forbruk utvikler individer såvel som samfunn dysfunksjonelle, patologiske forhold til verden. Dette viser seg ikke minst i den økologiske krisen, den demokratiske krisen og det han kaller psykokrisen, med stadig flere som blir utbrente og utmattet (Rosa, 2021a, s. 2). Svaret på akselerasjonens utfordringer er likevel ikke nødvendigvis retardasjon (dansk: decelerasjon). Også retardasjonsprosesser kan være dysfunksjonelle, for eksempel ved at mennesker faller ut av arbeidsmarkedet eller ved økonomisk resesjon (Rosa, 2014, s. 42).

En annen konsekvens av akselerasjon er *fremmedgjøring*. Karl Marx hevdet at den kapitalistiske produksjonsmåte bidrar til menneskets fremmedgjøring fra sine handlinger (arbeid), fra ting (produkt), fra naturen, sosiale relasjoner og seg selv (ibid., s. 95). I tillegg peker Rosa på fremmedgjøring fra *tid* og *sted*. Som vi har sett, er relasjonen mellom selvet og verden grunnleggende i hans tenkning. Han forstår fremmedgjøring som en dyp strukturell forvrengning av relasjonene mellom «verden og mellom de forskjellige måter mennesket er «placeret eller 'lokaliseret' i verden» (ibid., s. 96). I globaliseringens og digitaliseringens tidsalder er sosial og fysisk nærhet stadig mindre sammenfallende, idet mennesker vi har sosial nærhet til, for eksempel via sosiale medier, ikke trenger å være i vår fysiske nærhet. I seg selv behøver ikke dette å føre til fremmedgjøring, men skaper muligheter for det. Med henvisning til Marc Augés begrep «ikke-sted» påpeker han hvordan økende mobilitet gjør at mennesker i stadig større grad oppholder og beveger seg i rom der de ikke har noen tilknytning, historie, fortelling eller relasjon (ibid., s. 97).

Fremmedgjøring kan beskrives som «relasjonens relasjonsløshet». Dette i motsetning til *resonans*, som er fremmedgjøringens 'andet' (Rosa, 2021a, s. 203).

Resonans

Resonans er antagelig Rosas mest 'populære' begrep, og i hvert fall det som har slått mest an i praktisk teologi. Rosa fremhever resonans som en svært anvendelig og stimulerende metafor for relasjoner, mellom mennesker og mellom mennesker og verden. Samtidig er det en metafor som må defineres presist for at den skal fungere som en sosialfilosofisk kategori. Derfor er det nødvendig å forstå resonans i sin opprinnelige betydning, som et akustisk fenomen: re-sonare, *gjenklang*, eller *gjenlyd*. I fysikken viser begrepet til hvordan ett legeme som svinger, kan få et annet legeme til å svinge uten å berøre hverandre hvis de har samme frekvens. Et ofte brukt eksempel, som også Rosa viser til, er når man setter en svingende stemmegaffel i nærheten av en annen med samme svingetall, da begynner også denne å svinge. Allerede her, påpeker han, kan vi fastslå at to legemer i et resonansforhold taler med hver sin stemme. De kan gjensidig forsterke hverandre, som når man setter en stemmegaffel på et bord, som gjør lyden fra stemmegaffelen langt høyere enn fra gaffelen alene. De resonerende legemene kan også tilpasse seg hverandre i en prosessuell resonansrelasjon. For eksempel kan to metronomer, som går litt i utakt, tilpasse seg hverandre hvis de står på et mykt underlag, og etter hvert svinge i samme takt (ibid., s. 191-3).

En utfordring med resonans som metafor er at psykososiale resonansforhold ikke kan eksakt påvises og måles slik tilfelle er med de fysiske. Rosa avgrenser resonans til å være et relasjonelt begrep, et begrep som beskriver en modus av væren i verden. De resonansdyktige entitetene besvarer hverandre samtidig som de taler med sin egen stemme. Det er ingen mekanisk, kausal eller instrumentell vekselvirkning. Resonans er derfor ikke det samme som ekko, som ikke har sin egen stemme. Det må heller ikke forstås som harmoni, slik dissonans heller ikke er ensbetydende med fremmedgjøring. Resonans er kun mulig når en del av verden taler med sin egen stemme og følges av momenter av utilgjengelighet og motsigelse (ibid., s. 194, 216). Erfaringer av resonans kan utebli. Rosa ønsker ikke å gjøre resonans til et normativt begrep for å måle menneskers vellykkethet. Krav om resonans kan bli et instrumentelt eller ideologisk foretak, på sitt verste et totalitært prosjekt der man søker å utrydde alt som er ikke-resonant og stumt. Spøkefullt ser han for seg lykke- og suksessrådgivere som selger seg inn med slagord som «lev ditt liv resonant», «slik skaper du resonante familieforhold» og «større suksess på jobben med resonans». (ibid., s. 216-17). Men en slik tilnærming har ikke fanget inn resonansens vesen. Resonans er en svarrelasjon som forutsetter at begge sider taler med sin egen stemme. Resonans «implicerer et moment af grundlæggende utilgjengelighet (ibid., s. 203). Resonans er ikke først og fremst en følelsesstilstand eller en metafor for en bestemt erfaring, men betegner en relasjonsmodus.

Rosa skjelner mellom kortvarige og ofte intense momenter av resonanserfaringer (jf. pkt 1-2) og vedvarende resonansforhold, «der først danner en stabil og pålidelig basis for sådanne (gjentagelige) erfaringer» (jf. pkt 3-4) som han kaller *resonansakser* (Rosa 2021a, s. 50). Han er ikke så opptatt av individuelle resonanserfaringer, som han er av resonansrom eller -sfærer og betingelsene for å skape stabile resonansakser. Resonansrom eller -sfærer er samfunnskapt kulturelle felt som muliggjør samfunnets medlemmer å oppdage resonansakser. Rosa skiller mellom tre resonansakser, *horisontale resonansakser* som omfatter sosiale relasjoner, *diagonale resonansakser* som omfatter

relasjoner til ting og *vertikale resonansaks*er som omfatter relasjoner til verden og livet som en helhet, akser som går ut over det enkelte individ.

Blant horisontale resonansaks

er fremhever han familie, vennskap og demokrati. Dette er sfærer frembrakt av kulturen og modernitetens drivkrefter. Som vi skal se, er det ikke alltid at de innfrir forventningene. For avgrensningens skyld vil jeg her se på Rosas beskrivelse av familien. Familien i moderne tid beskriver Rosa som en resonanshavn i en fiendtlig verden preget av kamp og konkurranse. Den moderne kultur har skapt en dikotomisk modell av et beskyttet indre rom av resonante familierelasjoner på den ene side og den offentlige sfæres strabasiose og fiendtlige liv på den andre. Denne dikotomien finnes også i andre kulturer og i eldre overleveringer, for eksempel i det kristne juleevangeliet. Her iscenesettes motsetningen mellom en fiendtlig og en til dels likegyldig sosialverden (henholdsvis Herodes og herberget) og et hellig familierom med sosiale resonanser mellom Maria og Josef, Maria og barnet og en vertikal resonans i englenes sfære, samt en diagonal, tinglig resonans som omfatter dyre, krybbe og stall (ibid., s. 233-4). Familien, med relasjoner mellom to elskende og relasjonen mellom voksne og barn er overlesset med resonansforventning. Samtidig er familien ikke bare den moderne resonanshavn, men også et organisatorisk sentrum for akkumulasjon av økonomisk og kulturell kapital. Strukturelt makter ikke familien å oppfylle alle disse resonansforventningene. Til forskjell fra familien er vennskapet ikke juridisk bindende og ingen organisatorisk enhet. Vennskapsforhold iscenesettes gjerne som ikke-hverdaglige møter – en frison fra familie og jobb. Bortsett fra klemmer og håndtrykk er vennskap som regel ikke kroppslig, det er ingen fysisk resonans. Derfor, hevder Rosa, er vennskapet den moderne resonanslengselens paradigmatisk sted (ibid., s. 242).

*Diagonale resonansaks*er betegner relasjoner til materialiteter, til ting, objekter. Mens tingene i tidligere tider kunne ha sjel, så har de i den senmoderne verden med en naturvitenskapelig-tekniske blitt avsjelt, tingliggjort. Ting er død natur, ressurs, noe som skal beherskes. I den senmoderne verden kan mennesker likevel oppleve resonansrelasjoner til ting. Ting får sin resonanskvalitet gjennom deres integrering i livs- og verdenshelheten, hevder Rosa. Han fremhever arbeid, skole og sport som resonansrom som kan gi diagonale resonanserfaringer. Med henvisning til blant andre Marx fremhever han arbeid som en primær form for menneskelig forhold til verden. Til arbeidet er også knytte verktøy og instrumenter, som gjennom berøring kan gi resonans. Bakere og deig, musikere og instrumenter, forfattere og penn og papir er noen eksempler. Materialet gir svar, men kan også by på motstand. Men kapitalisme og krav om effektivisering bidrar til fremmedgjøring. Produkt og stoff svarer ikke til arbeideren, men kapitalen. Arbeidet blir tingliggjort. Men fortsatt gir arbeid en essensiell resonanssfære for senmoderne subjekter. I arbeidet «føler mennesker seg virkelig forbundet med verden: De bidrager til et – hvordan det end defineres – alment vel» (ibid., s. 271).

*Vertikale resonansaks*er betegner relasjoner til noe som peker utover individet, en relasjon til kosmos, en opplevelse av tilhørighet. Rosa fremhever særlig religion, natur og kunst som mulige vertikale resonansaks

Rosa skriver om religion. Men natur og kunst er også relevant i forhold til religion. Arkitektur, kirkekunst, poesi og musikk er del av kirkens gudstjenesteuttrykk, og naturen kan bidra til «religiøse» resonansopplevelser, samtidig som man kan undersøke hvordan kirken og gudstjenesten er åpen eller lukket i møte med natur. Dette noe, som er nærværende som Merlau Ponty skriver om, som er grunnformen for ethvert forhold til verden, kan også tenkes å være Gud. Som Rosa skriver, Gud er grunnleggende «forestillingen om en svarende verden» og viser til Gottfried Kellers utsagn om at «Gud lyser av verdslighet» (ibid., s. 297). Religion i sin grunnbetydning *relegere*, er relasjon. Om gudstjeneste og religiøse ritualer skriver han:

I gudstjenester og religiøse riter, såsom nadverden eller velsignelsen, knytter sig til erfaringen av vertikal dybderesonans såvel som horisontale resonansakser mellom de troende, der fx i den kristne kulturkreds konstituerer seg som menighet i 'kommunionen', som diagonale resonansrelasjoner, for så vidt som ting og artefakter som brød, kalk og vin og kors ... bliver resonansteknisk opladet» og det oppstår en sensorisk resonansforbindelse, hvori de tre akser gjensidigt formår at aktivere og forsterke hinanden (ibid., s. 303)

Tilsvarende ser han også i juleoverleveringen, hvor også de tre resonansaksene kommer i bevegelse (ibid.). Rosa påpeker at den religionsforståelse han beskriver kan være mer katolsk enn protestantisk, ettersom protestantismen har skjøvet det magiske ut av verden og flyttet Gud opp i en uoppnåelig himmel. «Protestantismen forskyder resonanssensibiliteten fra teologien til naturen, hvor Guds spor og stemme søges, og kunsten eller æstetikken, hvor de bliver gjort erfarbare i musikk og sang» (ibid., s. 304).

I boka *Det ukontrollerbare* beskriver Rosa resonans som en relasjonsmodus med fire kjennetegn: 1) resonans forutsetter *berøring*, 2) berøringen fører til *selvaktivering*, et svar, 3) resonans fører til *forvandling* og 4) resonans er *ukontrollerbart* (Rosa, 2021b, s. 31-7). Når man kommer i resonans med et annet menneske, naturen, en bok eller et musikkstykke, inntreffer en berøring. Man blir så å si «kallet». Det skjer en samtidig og gjensidig bevegelse mellom subjekt og verden. Subjektet blir påvirket av verden, så det igjen interesserer seg for det utsnitt av verden det møter og føler seg adressert av (ibid., s. 32). Men, som Rosa påpeker, man kan først snakke om resonans hvis denne berøringen fører til ens eget aktive svar. Det kan være en kroppslig reaksjon, i hverdagspråket benevnt med uttrykk som «det går kaldt nedover ryggen» eller «hårene reiser seg». Blikk som møter hverandre, eller en samtale der to bøyer seg mot hverandre og svarer er enkle eksempler på resonansforhold. Å bli tiltalt av en stemme som svarer, og ikke bare høre sin stemme, men også oppleve den som virksom, er en menneskelig grunnerfaring (ibid., s. 33). Resonans fører til forvandling, transformasjon. Også dette kan avleses i hverdagspråkets uttrykk som når vi sier at møte med et stykke musikk, en bok eller en person «gjorde meg til et annet menneske». Rosa skriver: «resonanserfaringer forvandler os, og netop deri ligger der en erfaring af levendegjørelse». Hvis vi ikke lenger kan la oss kalle på av noe eller la oss forandre, er vi forstenet, innvendig døde, i en slags depressiv tilstand han omtaler som *resonansresistente* (ibid., 34). Til slutt understreker han at

resonanserfaringer ikke kan fremtvinges, de er *ukontrollerbare*. Som han skriver, «det finnes ingen metode eller syv-trins veiledning som kan sikre at vi kommer i resonans med mennesker eller ting» (ibid., s. 35). Selv om vi har kontroll på alt som skaper gode forutsetninger for resonans, kan dette like gjerne utebli. Dette er en erfaring som man kan oppleve på julaften,

når vi forsøker at ryste adventstidens stress af oss, at skruer ned for tempoet og helt at ville være der for vores kære og lade os bevæge af juleevangeliet, de kendte julesalmer, af stemningen: kort sagt: at høre og at svare. Aldrig er faren for fremmedgørelse større end denne aften ... (ibid.).

Når vi opplever resonans, blir vi forandret, men det er umulig å forutsi hvordan. Siden resonans «konstituttivt er åpent i forhold til udfaldet, er resonans alltid i et grunnlæggende spenningsforhold til den sociale logik om uophørlig vækst og optimering» (ibid., s. 36).

Men resonans er likevel ikke garantert. Resonans er grunnleggende kjennetegnet ved *det ukontrollerbare*.

Det ukontrollerbare

«Det ukontrollerbare» er hos Rosa et svært tvetydig begrep. På den ene siden er det en forutsetning for resonanserfaringer, på den andre siden betegner det noe skremmende, ødeleggende og kaotisk, som for eksempel klimakrise. Den skremmende og ødeleggende dimensjonen ved det ukontrollerbare kan dels forstås som en konsekvens av akselerasjon og vekstdynamikk. Akselerasjon og kapitalistisk vekstlogikk forstår verden som noe som skal beherskes, *kontrolleres*. Dette bidrar til en verdensrelasjon som er likegyldig, stum, kald, fiendtlig, eller til og med aggressiv. Stadig mer av verden og dens ressurser skal beherskes og kontrolleres. Verden er blitt et aggresjonspunkt. Kontrollerbarhet kan beskrives med fire ord: *synlig, oppnåelig, beherskelse* og *nyttiggjørelse*. For å gjøre noe kontrollerbart, må det først bli synlig. Man må oppdage at det finnes, deretter gjøre det tilgjengelig, *oppnåelig*. Med teleskopet ser vi lenger og lenger ut i verdensrommet og ser hva som er, med raketter og satellitter er større og større deler av verdensrommet blitt tilgjengelig. Å *beherske* et utsnitt av verden er tett knyttet sammen med tilgjengelighet, noe ikke minst koloniseringen i kjølvannet av 15-1600-tallets oppdagelsesreiser er eksempel på. Produksjon av kunnskap (kart med mer) gikk hånd i hånd med teknisk beherskelse og politisk kontroll. Mennesket behersket stadig mer av verden gjennom teknologi—luften med fly, havet med skip, kroppen med medisin og så videre. Den siste dimensjonen ved kontroll handler om å nyttiggjøre seg verden, evnen til å bruke noe, gjøre noe til middel for å oppnå et bestemt formål (ibid., 19-21). Men det paradoksale ved stadig å vinne større og større kontroll over verden, hevder Rosa, er at verden isteden blir stum, den lukker seg for oss og trekker seg tilbake. Ja, den vender seg mot oss, blir fiendtlig, ødeleggende og nettopp *ukontrollerbar*. Klimakrise er nevnt. Et annet eksempel er globalisering, der vi ser politiske diskurser som beskriver en ødeleggende, kaotisk ytre verden som trenger inn i «vår» trygge, fortrolige verden som må beskyttes

militært og politisk (ibid., s. 23). Som han avslutter den lille boken, det ukontrollerbare har vendt tilbake som et monster som truer ved hvert hjørne og bak hver stein (ibid., s. 93-8).

Det ukontrollerbare er samtidig helt grunnleggende i menneskers livserfaring, i hverdagen så vel som ved livsavgjørende hendelser som fødsel og død (se ibid., 55-73). Og en forutsetning for resonans. Ting som vi kan kontrollere – gjøre synlig, oppnå, beherske og nyttiggjøre oss – mister sin resonansskvalitet (ibid., s. 42). Det ukontrollerbare er derved, så vidt jeg forstår Rosa, både noe som gjør livet resonant, og levende, men samtidig noe som kan true med å ødelegge det. Slik fremstår «resonans» og «det ukontrollerbare» ikke bare som analytiske begreper, men også som eksistensielle og metafysiske.

Kulturelt bias

Det er lett å la seg begeistre av Hartmut Rosa. Han skriver med en overbevisende intensitet og glød. De rundt 100 sider lange bøkene *Fremmedgjørelse og acceleration* og *Det ukontrollerbare* fremstår nærmest som pamfletter i sin overbevisningskraft. Her legger han heller ikke skjul på at han forenkler, som når han skriver: «Dette essay har tydeligvis presentert en meget ensidig og tendensiøs redegørelse for den senmoderne tilværelse» (Rosa, 2014, s. 113). *Resonans* er langt tykkere, både i volum og i referanser til litteratur og forskning. Men også her er språket drevet fram av en intens energi. Han arbeider med «store» teorier, teorier som skal belyse gjennomgripende trekk i den senmoderne, vestlige kultur, og han søker å vise hvordan dette kommer til uttrykk i enkeltmenneskers liv gjennom eksempler fra hverdagsliv og trekk fra vestlig populærkultur. Dette bidrar til at teksten oppleves relevant. Et annet trekk ved forfatterskapet er at en får et inntrykk av teoriarbeid under utvikling, at Rosa ikke presenterer ferdige teorier, men at teoriene er «work in progress». «Akselerasjon», «fremmedgjøring», «resonans» og til dels «det ukontrollerbare» behandler han i alle tre bøkene, med stadig nye perspektiver. Gjennom de tre bøkene viser han hvordan disse begrepene er knyttet til hverandre. Selv om man får et hovedinntrykk av for eksempel «akselerasjon» og fremmedgjøring» i den første boka, utvikler han analysen videre i de neste.

Å arbeide med «store» teorier om «den senmoderne vestlige kultur» er risikabelt. Etter å ha lest disse bøkene sitter jeg med et inntrykk av hva man på ikke så godt norsk kaller «cultural bias», et blikk, et perspektiv preget av bestemte erfaringer og verdier. Rosas kulturelle referanser er gjennomgående fra vestlig klassisk tradisjon. Her er litterære referanser til Schiller, Goethe og Heine, musikalske referanser til Mozart, Mahler, Schönberg og Wagner, og populærkulturelle referanser til rockeband som Metallica, Judas Priest og Pink Floyd. Det han skriver om familie, arbeidsliv og fritid peker i retning av europeisk middelklasse, kjernefamilie og sosialdemokratiske verdier. Hvordan akselerasjon påvirker prekariatet, er så vidt nevnt. Erfaringer av for eksempel migrasjon, rasisme, sexismen og undertrykkelse av seksuelle minoriteter savnes. Dette mener jeg er viktig å ha i mente i en praktisk teologisk anvendelse av hans teorier så

disse perspektivene ikke havner i blindsonen. Derfor vil det være viktig å bruke Rosas teorier i kombinasjon med feministiske, interseksjonelle og postkoloniale perspektiver.

Mange praktiske teologer har latt seg inspirere av Hartmut Rosas tenkning. Det er ikke så rart. Intuitivt gir begreper som «resonans» og «det ukontrollerbare» teologisk gjenklang. Resonans er da heller ikke et fremmed begrep i teologi og religionssosiologi, noe Niels Henrik Gregersen og Mikkel Gabriel Christoffersen er inne på i sin artikkel «Resonance, Risk, and Religion» (Christoffersen og Gregersen, 2019, se også Theissen, 2019). Her setter de Rosas tenkning i kritisk dialog med teologen og religionssosiologen Gerd Theissen, som alt i slutten av 1970-årene skrev om resonante erfaringer i forhold til religiøse erfaringer. Det er ikke vanskelig å se et slektskap. Mens Rosa skriver at resonans følges av «momenter av utilgjengelighet og motsigelse» og forbundet med det ukontrollerbare, skiller Theissen mellom erfaringer av resonans og av absurditet: «Just as in any experience of absurdity there is an echo of the disappointed expectation of resonance, so in every experience of resonance there is an echo of the conquest of absurdity» (ibid., s. 12, se også Theissen, 2019).

Momenter til en resonanskritisk tilnærming til liturgi

Om Rosa er et 'hot' navn i praktisk teologi, er ikke det særlig merkbart i liturgikkfeltet (se likevel Opsahl, 2022). Dette er litt underlig med tanke på Rosas særlige interesse for ritualer. Som vi har sett, viser han gjerne til kirkelige ritualer som nattverd og julegudstjenester, der ikke minst nattverden åpner for erfaring av resonans langs alle tre resonansdimensjonene. Dessuten leder han en forskningsgruppe, «Ritual and resonance», som ser på ritualer i vid forstand, (Lister og Celikates, 2019; se også Sigurdsson, 2021). Ifølge Rosa er ritualer særlig egnet for å skape stabile resonansrelasjoner fordi de etablerer resonansakser over tid (i Lister og Celikates, 2019, s. 73).

Akselerasjon og fremmedgjøring er analytiske begreper som gir praktisk teologi og liturgifaget verktøy til å forstå den verden kirken og gudstjenesten virker i. Hva skjer i møte mellom kirkens århundrelange liturgiske, kollektive og kontemplative tradisjoner og senmoderne mennesker i tidsklemme som skal realisere seg selv og leve så autentisk som mulig? I gudstjenesten møter vi ideelt sett en annen type tid enn kronometertiden: *kairos* – en tid som ikke kan måles eller kontrolleres. Ideelt sett kan vi også legge fra oss selvrealiseringspress og autentisitetskrav, og vi kan hvile og være i noe som mennesker har levd med i årtusener før oss. Tradisjonelle kirkerom er fylt av symboler og bilder i en arkitektur som strekker seg bortover og oppover. Frem til nyere tid har det vært rom der majoriteten av mennesker i vesten har ritualisert livets store hendelser: fødsel, overgang til voksenlivet, bryllup og død. Dette til forskjell fra senmodernitetens rom som kjøpesenter, flyplasser og andre «ikke-steder». Det blir likevel for enkelt å la gudstjenesten bli en «løsning» på akselerasjon og fremmedgjøring, selv om det kan se ut som Rosa selv heller i den retningen.

Gudstjenesten kan, akkurat som familien, fremstå som et beskyttet indre rom av horisontale, diagonale og vertikale resonansrelasjoner i kontrast til den akselererte, kaotiske og fremmedgjorte verden «der ute». Som han selv skriver om familien, er det ikke alltid at resonansforventningene blir innfridd. Kirken og gudstjenesten er

heller ikke uberørt av akselerasjonsprosesser. For eksempel er menigheter, prester, diakoner og andre kirkelige ansatte forventet å være aktive på sosiale medier. Dette innebærer en forøkning av arbeid og tilgjengelighet. I tillegg til gudstjenester i fysiske kirkerom er det en forventning om at de skal gjøres relevante og tilgjengelige for stadig nye grupper gjennom digitalt formidlete gudstjenester. Rosa skriver gjennomgående kritisk om internett og digitalisering som del av en senmoderne, akselererende og fremmedgjørende verden. Internett skaper avstand og falske muligheter. Er man kritisk til for eksempel digitale gudstjenester, kan man lett finne argumenter her. Men igjen er det viktig å holde tunga rett i munnen. For digitale gudstjenester kan også skape nye muligheter for resonans (se Opsahl, 2021a).

Rosas grunnleggende prosjekt i *Resonans* er en kritisk undersøkelse av resonansmulighetene i det sen-moderne. En resonanskritisk undersøkelse av gudstjeneste og gudstjenesteeferinger må på den ene siden være åpen for at gudstjenester, slik Rosa beskriver den, ikke innfrir løftet om resonans. På den andre siden må den være åpen for at det finnes muligheter for resonanserfaringer utenfor etablerte resonansrom i den senmoderne verden. For å gi en idé om hvordan en resonanskritisk liturgisk tilnærming kan se ut, vil jeg helt til slutt skissere to mulige prosjekter: 1) En resonanskritisk undersøkelse av gudstjenestereformen i Den norske kirke (Dnk) og «Ordning for alminnelig hovedgudstjeneste» med vekt på «det kontrollerbare» og «det ukontrollerbare» og 2) interseksjonelle og postkoloniale perspektiver på liturgisk fremmedgjøring.

Liturgisk kontroll og ukontrollerbare resonanserfaringer

Advent 2011 innførte den DnK nye liturgiske grunnordninger for søndagens hovedgudstjeneste. I denne grunnordningen var det oppført en rekke alternativer til de ulike leddene i gudstjenesten, samt en rekke nye musikalske serier og enkeltledd med stor variasjon i uttrykket. Ordningen ble justert på kirkemøtet i 2019, der blant annet de musikalske seriene ble redusert til fem. Gudstjenestereformen ble drevet frem av tre kjerneverdier: stedegengjøring, fleksibilitet og involvering. Umiddelbart kan man tenke seg at kjerneverdiene og variasjonsmulighetene reformen skapte, ville bidra til større muligheter for resonanserfaringer. Hvordan gudstjenestereformen ble mottatt, finnes det etter hvert endel forskning på (se blant annet Christoffersen, m.fl., Bottvar og Mostøl, 2014). Her skal jeg kun sette fremsette en hypotese om at denne reformen tvertimot kan bidra til innsnevring av resonansmuligheter.

Ideelt sett er gudstjenesten et møte «med det ukontrollerbare», noe uventet og ikke-planlagt. Samtidig kan man spore en tendens til kontroll i institusjonell liturgisk tenkning. Selv en liturgisk teolog som Alexander Schmemmann påpeker denne tendensen som del av «the problem of the ordo» (Schmemmann, 1966, s. 33.). Behov for kontroll ser vi tydelig i «Ordning for gudstjeneste» og «alminnelige bestemmelser for Ordning for gudstjeneste» (Kirkerådet, 2020). I utgangspunktet kan dette virke som et relativt «åpent» rammeverk med mange alternativer. Men nettopp alle alternativene kan forstås som et forsøk på kontroll. Gudstjenesten skal «omfatte» stadig mer, samtidig som det er viktig å avgrense den fra «det ukontrollerbare». Ord, toner, bevegelser, plagg, til og med

fortolkninger av det som skjer, er detaljert nedfelt, helt ned til fargen på liturgens sko (ibid., 395). En så «tett» beskrivelse av hvordan en gudstjeneste skal være gir lite rom for liturgisk improvisasjon og erfaringer av «det ukontrollerbare» (se Opsahl, 2021b).

Liturgisk fremmedgjøring

Ved gjentatte ganger å delta i en gudstjeneste, bli kjent med rommet, musikken, menneskene og alt som skjer kan gudstjenesten åpne stadig nye rom, berøre og forandre. Eller sagt med Rosas ord, etablere resonansakser over tid. Men igjen vil jeg fremsette en hypotese om at det motsatte kan være tilfelle: at ritualer også kan virke forstummende og bidra til «relasjonsløse verdensrelasjoner» og til fremmedgjøring. For eksempel når ritualer virker undertrykkende, eller ikke er i kontakt med ulike typer av livserfaringer. Flere har vært opptatt av androsentriske, antroposentriske og hierarkiske strukturer i gudstjenestespråk (McFague, 2008; Edgardh, 2001). Postkoloniale liturgikere har påpekt dype spor av imperialismen i liturgisk tenkning og praksis (se f.eks Carvalhaes, 2018). Performance-teoretikeren Diana Taylor beskriver hvordan den spanske kolonimakten undertrykket urfolks muntlige kultur i «the Americas». Religiøse objekter, inkludert det som fantes av skrift, ble sett på som elementer i avgudskult og ødelagt (Taylor, 2003, s. 33-4). Kirken, som del av en kolonimakt, har gjerne bidratt til dette, blant annet i gudstjenesten. En stadig insistering på en dominerende kulturs idealer i gudstjenesten kan i beste fall bidra til at den oppleves irrelevant, stum og fremmedgjort. I verste fall kan det føre til fremmedgjøring for egen kultur og livserfaring. Eller – en tredje mulighet – dissonans, et motsvar med egen stemme. I den grad Rosa behandler denne muligheten, er det via Charles Taylors forståelse av «sterke vurderinger», det vil si vurderinger som er dypt knyttet til forståelsen av den personen man ønsker å være (Rosa, 2021a, s. 154, 216, 219). I en liturgisk kontekst kan motsvar for eksempel ta form av nye rituelle fellesskap med liturgier som bedre ivaretar deltagerens erfaringer og identitet.

Karl Marx var opptatt av menneskets relasjon til og avhengighet av naturen, og han fremhever fremmedgjøring til natur som konsekvens av kapitalistiske produksjonsmåter (Marx, 1972, s. 102-12). Rosa er også inne på dette og peker på klimakrisen som en av samtidens tre store kriser (Rosa, 2021a, s. 11). Han skriver dessuten utførlig om naturen som et sted for vertikal resonansakse (ibid., s. 310-322). Jeg tror Rosas forståelse av fremmedgjøring og resonans kan gi fruktbare perspektiver på økoliturgikk. Et resonanskritisk blikk på gudstjenesten kan avdekke fremmedgjørende antroposentrisk gudstjenestespråk der naturen holdes utenfor en sterk Gud-menneske relasjon. Et slikt blikk, med perspektiver fra økoliturgikk, kan bidra positivt til å forsterke naturmenneske relasjonen i gudstjenestespråket og i gudstjenestens sanselighet. Hvem vet, kanskje liturgen tar av seg sine svarte sko og gjenfinner resonansrelasjonen mellom føtter og grunn?

Rosa har som mål å utvikle «det gode livs sosiologi» (ibid., s. 11). Ideelt sett kan man tenke seg gudstjenesten som et formende mønster for resonante relasjoner mellom natur, mennesker og Gud. På sitt beste kan et resonanskritisk perspektiv bidra til en liturgi for et godt liv.

Kilder

- Carvalhoes, C., red. (2015) *Liturgy in postcolonial Perspectives. Only One Is Holy*. New York: Palgrave Macmillan
- Christoffersen, M. G., & Gregersen, N. H. (2019) «Resonance, Risk, and Religion: Gerd Theissen and Hartmut Rosa on Religious Resonance». *Philosophy, Theology and the Sciences*, (2019)6, 6-32. <https://doi.org/10.1628/ptsc-2019-0003>
- Edgardh N. B. (2001) *Feminism och liturgi : en ekklesiologisk studie*. Doktorgradsavhandling, Uppsala Universitet
- Kingreen, T. (2019) «Die Resonanztheorie von Hartmut Rosa. Ein inspirierender Dialog zwischen Soziologie, Pastoralpsychologie und Theologie», *Wegen zum Menschen* 71, s.430-4) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Laube, M. (2018) «Eine bessere Welt ist möglich.' Theologische Überlegungen zur Resonanztheorie Hartmut Rosas» i *Pastoraltheologie vol 107/9*, <https://doi.org/10.13109/path.2018.107.9.356>
- Laumer, A. (2021) «Seelsorge als Beziehungstiftung» i *Zeitschrift für Pastoraltheologie*, 41. årgang
- Lister, T. og Celikates, R. (2019) «Beyond the Echo-chamber: An Interview with Hartmut Rosa on Resonance and Alienation», i *KRISIS, Journal for Contemporary Philosophy vol 2019/1*
- Lorensen, M. R. (2020), «Nyere nordisk homiletikk: Empirisk vending, fremmedhet og resonans» 42-53 i *Tidsskrift for Praktisk Teologi*, vol 37/1
- McFague, S. (2008) *A New Climate for Theology: God, the World and Global Warming*. Minneapolis: Augsburg Fortress
- Opsahl, C. P. (2022) «Et ikon av lyd. John Coltranes 'A Love Supreme' som liturgisk praksis» i Varkøy og Holm (red.) *Musikk og religion. Tekster om musikk i religion og religion i musikk*. Oslo: Cappelen Damm (under utgivelse)
- Opsahl C. P. (2021a) «Virtuell Realitet: Rom, Kropp, fellesskap – og nattverd I digitale liturgier» 154-175 i *Kirke og Kultur 2021, Vol 126/2*
- Opsahl C. P. (2021b) «Liturgisk improvisasjon.» Foredrag på etterutdanningskurset *Gudstjenestens musikalitet*, Norges Musikkhøyskole 7. oktober 2021, upublisert manus
- Rosa, H. (2005) *Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*. Frankfurt: Suhrkamp
- Rosa, H. (2014) *Fremmedgørelse og acceleration*. Oversatt av Morten Visby. København: Hans Reitzels Forlag
- Rosa, H. (2021a) *Resonans. En sociologi om forholdet til verden*. Oversatt av Peter Tudvad. Frederiksberg: Eksistensen
- Rosa, H. (2021b) *Det ukontrollerbare*. Oversatt av Hanne Sander. København: Eksistensen
- Rosenstock, R. (2018) «'Etwas, was nicht ist und doch nicht nur nicht ist'. Konturen einer resonanzsensiblen Theologie im Gespräch mit Hartmut Rosa,» i *Pastoraltheologie vol 107/9*, <https://doi.org/10.13109/path.2018.107.9.401>
- Schmemmann, A. (1966) *Introduction to Liturgical Theology*. London: The Faith Press
- Sigurdsson, G. (2021) «Can ritual be modern? Liquid modernity, social acceleration and Li-inspired ritual», s. 65–89 in *European Journal for Philosophy of Religion Vol 13, No 2* DOI: 10.24204/EJPR.2021.3325
- Taylor, D. (2003) *The Archive and the repertoire. Performing cultural memory in the Americas*. Durham: Duke University Press
- Theissen, G. (2019) «Religious Experience: Experience of Transparency and Resonance» i *Open Philosophy 2/2019* <https://doi.org/10.1515/opphil-2019-0051>